

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ
XVI

(*Hakemli Dergi*)

ISSN 1303-3344

Yaz-Sonbahar 2002

İzmir

“İSLÂM DİN DERSLERİ” HAKKINDA GÖRÜŞLER (KUZEY REN-WESTFALEN ÖRNEĞİ)

Yrd.Doç.Dr.Halit EV¹

VIEWS ABOUT “ISLAMIC RELIGIOUS INSTRUCTION (NORDRHEIN-WESTFALEN MODEL)

In this article, it is aimed to set the view of subjects concerning some Turkish children, who are educated in Nordrhein-Westfalen State in Germany and their parents, and some officers of the organisation of Religious Affairs about independent “Islamic Religious Instruction” which is carried out in some selected schools.

We tried to classify the descriptive views about this religious instruction in accordance with the results of the polls, observations and interviews.

Anahtar Kelimeler:

İslâm din dersleri Ana dil dersleri Din görevlisi
Öğrenci Veli

ÖZET

Bu çalışmada; deneme okullarında uygulamaya konulan bağımsız “İslâm Din Dersleri” hakkında Almanya’nın Kuzey Ren Westfalen

¹ D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

Eyaletinde okula giden bazı Türk çocukları, bunların velileri ve buradaki camilerde Diyanet İşleri Başkanlığının resmî görevlisi olarak çalışan bazı din görevlilerinden oluşan deneklerin görüşlerinin tespiti amaçlanmıştır. Uygulanan anket sonuçlarına, gözlem ve mülâkatlara dayalı olarak deneklerin, böyle bir dersi ihtiyaç olarak görüp görmedikleri, bu dersin hangi dille verilmesinin uygun olacağı, bu derslerin camilerdeki din eğitimi ve öğretimi faaliyetlerine olumlu veya olumsuz etkilerinin olup olmayacağı, bu dersin kim tarafından verilmesinin uygun olacağı ve bu kişilerin yetiştirilmeleri ile ilgili hususlarda görüşlerin tespit, tasvir ve tasnifine çalışılmış, bulgular değerlendirilerek çalışmanın sonunda bazı öneriler sunulmuştur.

A. PROBLEM DURUMU

1960'lı yılların başlarında çalışmak ve kısa sürede para biriktirip dönmek gibi ekonomik amaçlarla Almanya'ya işçi olarak gitmeye başlayan Türkler, çeşitli nedenlerle bu isteklerini bir türlü gerçekleştirememişler, nihayetinde çoğunluğu bu ülkede kalıcı bir hayat tarzını seçerek ailelerini de yanlarına almışlardır. Almanya'da bu kalışın uzaması ve bir kısmının zamanla Alman vatandaşlığına geçmesi, bir takım problemleri de beraberinde getirmiştir. Bir kısmı aslında daha önceleri de var olan, fakat geçici oldukları düşünülerek anlık çözümler aranan veya geçirtilen bu problemler her iki tarafı da oldukça meşgul etmiş ve etmektedir. Konut problemi, dil problemi ve ana dil yetersizliği, iş ve meslek problemi, eğitim problemi ve uyum problemi olarak kısaca özetlenebilecek olan Türklerin karşılaştığı bu problemler, diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Almanya'da da görülebilmektedir.² Ailelerini kültürü, dili, dini tamamen farklı bir ülkeye getiren bu insanlar zamanla, çocuklarının kimliklerini kaybetmeden içinde yaşadıkları toplumda varlıklarını nasıl sürdürebilecekleri sorusuyla da karşı karşıya kalmışlardır.

Karşılaşılan bu sorunun cevabı olarak öncelikle cami dernekleri şeklinde bir yapılanma ortaya çıkmış, Türk çocuklarının din eğitimi ve öğretimi,

² Cemal Tosun, Din ve Kimlik, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 2-7.

genellikle kendileri de bu konuda oldukça bilgisiz olan ailelerine ve onlar kanalıyla da camilerdeki din görevlilerine bırakılmıştır. Çeşitli dinî gruplar tarafından kurulmuş olan bu camilerde görev yapan din görevlilerinin çoğunun, çocuk eğitimi konusunda yeterli bilgilerinin olmayışı ve bu konuda uzmanlaşmış kişilerin yetiştirilerek camilerde görevlendirilememiş olması da farklı bir toplumda yaşamak ve çocuklarını yetiştirmek zorunda olan velilerin, onlara yeterli din eğitimi verme imkânlarını oldukça azaltmıştır. Zamanla konu Türk devletinin ilgilendiği bir alan haline gelmiş, dinî grupların etkisini azaltmak ve doğru bilgilendirmeyi sağlamak maksadıyla bazı camilerde Türkiye'den gönderilen resmi din görevlisi istihdam edilmesi yoluna gidilmiştir. Fakat camilerde çocuk ve gençlere verilen din eğitiminin bilimsel dayanaktan yoksun olması ve çoğulcu topluma uyumu kolaylaştırmaya yönelik bir programın geliştirilememesi nedeniyle, bu kurumlarda verilen din eğitiminin gücünün sınırlı kaldığı söylenebilir. Cami derneklerinin bir çatı altında toplanma çalışmalarının bir türlü başarılamaması da bir diğer olumsuzluk olarak görünmektedir. Belirtilen bu sebepler nedeniyle ortaya çıkan bu olumsuz tablo aynı zamanda Alman tarafının camilerde yapılan faaliyetlere kuşkuyla bakmaları ve çeşitli eleştiriler yöneltmeleri sonucunu doğurmaktadır.³

Almanya'da yaşayan Müslüman çocuklarının ve özellikle Türk çocuklarının din eğitimi problemini çözmek amacıyla bir taraftan da ana dil dersleri içerisinde din dersi verilmesinin yolları aranmış, Türk nüfusunun yoğun olarak bulunduğu Kuzey Ren Westfalen, Bavyera ve Baden-Württemberg eyaletlerinde bazı çalışmalar yapılmıştır.⁴ Ailelerin kendi

³ Cami kurslarına yöneltilen eleştiriler için bkz: C. Tosun, age, s. 10-13; N. Yaşar Aşıkoğlu, Almanya'da Temel Eğitimdeki Türk Çocuklarının Din Eğitimi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 42-43; H. Alacacioğlu, age, s. 18.

⁴ Konu ile ilgili bazı çalışmalar için bkz: N. Y. Aşıkoğlu, age; Klaus Gebauer, "İslamischer Religionsunterricht an deutschen Schulen- Arbeit an einem Curriculum in Nordrhein-Westfalen", Kulturbegegnung in Schule und Studium, Verlag Rissen, Hamburg, 1983, s. 191-208; Gudrun Sräga, "Almanya'da İslâm Din Dersleri Konusundaki Tartışmalar", Türkiye ve Almanya'da İslâm Din dersi Tartışmaları-İslâm Din Dersi İçin Çerçeve ve Deneyimler Sempozyumu Bildirileri – 26 Kasım 1999" Düzenleyenler: Konrad Adenaure Vakfı-Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (Editörler: Hasan Coşkun, M. Zeki Aydın, Lars Peter Schmidt, Helga Schwenk), Ankara, 2000, s. 41-51.

inançları hakkında çocuklarına yeterli bilgileri verebilecek düzeyde olmaması konunun önemini daha da artırmaktadır. Çünkü çocukların kendi dinleri hakkında doğru bilgi sahibi olmaları için kendi inanç ve geleneklerini öğrenmeleri gerekmektedir. Kendi inançlarına güvenen ve onlar hakkında yeterli bilgiye sahip olan kimse kendi diniyle ilgili yanlış, tek yönlü ve hoşgörüden uzak yorumlara katılmaz. Ayrıca kendi dinini iyi öğrenen ve başka din ve kültürlerden insanlarla birlikte yaşamak durumunda olan bu kişi, böylece onların inançlarını da tanıyarak, karşılıklı anlayış ve işbirliği için çaba harcamaya hazır hale de gelebilir.⁵

Eyalet Eğitim Bakanlığı bilgilerine göre⁶ *teorik olarak*, mevcut durumda Almanya'nın Kuzey Ren Westfalen Eyaletin'de bütün okul çeşitlerinde birinci sınıftan onuncu sınıfa kadar olan ana dil (Türkçe, Arapça ve Bosnaca ve bakanlığın onayı ile kabul edilebilecek olan diğer bazı diller) derslerinde öğrenciler, İslâm din derslerine katılabilir. Bu durum, Alman ve Eyalet anayasalarının **inancını açıklama ve öğretim konusu yapabilme** özgürlüğünün gereği olarak sağlanmıştır. Bu derslere başvuru serbesttir, ancak kayıt yaptırdıktan sonra yıl boyu devam mecburiyeti bulunmaktadır. Buna göre haftada *beş ders* olarak planlanan ana dil derslerinin *iki saati* din öğretimi için kullanılacaktır.

Bu maddeyle ilgili olarak düzenlenen bakanlık yazısına göre ana dil dersleri içerisinde yer alan din öğretiminin amacı, Almanya'daki Müslüman öğrencilerin kendi tarih, ahlâk ve dinlerine arabuluculuk etmek; Hıristiyan kültürü ağırlıklı seküler bir ülkede yaşamalarına yardım etmek; eşit haklara sahip farklı dinlere mensup insanlar arasında iyi bir birlikte yaşam, barış ve karşılıklı haklara saygının oluşması için hizmet sunmaktır. Fakat ana dil derslerinde *teorik olarak* dinî bilgiler edinme imkânı bulunmasına rağmen,

⁵ Johannes Lähnemann, "Grundsätze interreligiöser Erziehung im Kontext konfessionsbezogenen Religionsunterricht", Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyumu (28-30 Mart 2001-İstanbul)'na sunulan tebliği metninden alınmıştır.

⁶ Magazin für Schule und Bildung in NRW, Vierter Jahrgang, Nr.2. 1999, (www.mswf.nrw.de).

bazı veliler daha sonra üzerinde durulacak olan çeşitli sebeplerle çocuklarını bu derslere göndermek istememektedir.

Ana dil dersleri içerisindeki çözüm arayışları ile birlikte, diğer Müslüman çocukların ve aynı zamanda Almanya'daki tüm çocukların din eğitimi konusunda ortak bir yol bulabilmek için bazı yeni modeller ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Teoloji, din eğitimi bilimi ve okul pedagojisi açısından bir çok problemi ortaya çıkarması muhtemel olan bu modelleri üç başlık altında vermek mümkündür:

- “Herkes için dinler arası din dersi” anlamında kullanılan Hamburg modeli,
- “Dersler grubu içerisinde bağımsız dersler” olarak düşünülen Alman Protestan Kilisesinin Modeli,
- “Yaşam Biçimi – Etik/Ahlâk – Din Bilgisi” şeklinde düşünülen Brandenburg modeli⁷

Problemin çözümüne katkıda bulunabilecek üçüncü bir yol olarak okullarda *bağımsız* ders saatlerinde verilecek olan “İslâm Din Dersleri”

⁷ Modeller ve dinler arası din öğretimi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz: Harry Noormann, “Almanya’da Hristiyan Din Dersinin Hukuksal Çerçeve Koşulları ve İslâm Din Dersi İçin Olası Modeller”, Türkiye ve Almanya’da İslâm Din Dersi Tartışmaları-İslâm Din Dersi İçin Çerçeve ve Deneyimler Sempozyumu Bildirileri – 26 Kasım 1999” Düzenleyenler: Konrad Adenauer Vakfı-Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. (Editörler: Hasan Coşkun, M. Zeki Aydın, Lars Peter Schmidt, Helga Schwenk), Ankara, 2000, s. 10-40; Johannes Lähnemann, agt; Reinhold Mokrosch, “Luther oder Papst? Protestantischer, katholischer oder konfessionell-kooperativer (ökümenischer) Religionsunterricht? Überlegungen aus deutscher Sicht?” Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyumu (28-30 Mart 2001-İstanbul)’na sunulan tebliği metni; Raimund Hoenen, “Probleme des konfessionellen Religionsunterrichts und der Fächergruppe Religion/Ethik in den östlichen Bundesländern Deutschlands”, Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyumu (28-30 Mart 2001-İstanbul)’na sunulan tebliği metni; Reinhard Kirste, “Die religiöse plurale Situation in Deutschland und folgerungen für Interreligiöses Lernen in der Schule”, Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyumu (28-30 Mart 2001-İstanbul)’na sunulan tebliği metni; Evangelische Kirche in Deutschland, “Religionsunterricht für muslimische Schülerinnen und Schuler-eine Stellungnahme des Kirchenamtes der Evangelischen Kirche in Deutschland”, Hannover, 1999.

gündeme gelmiştir. Anayasal bir hak olan bu konuda son yıllarda yukarıda da temas edilen yoğun çalışmalara girişildiği görülmektedir.

Bu eyalette ana dil dersleri içerisinde verilmek üzere planlanan İslâm derslerinin yanı sıra, bağımsız bir ders olarak İslâm din dersi uygulamasına 1999/2000 öğretim yılından itibaren, her ilde iki ilkokul (Grundschule) ve iki ortaokul (Hauptschule, Realschule, Gymnasium ve Gesamtschule'nin birinci devresi) ile eyalet çapında eğitimi güç çocuklar için açılmış olan iki okulun (Sonderschule) ilk sınıflarında deneme mahiyetinde geçilmesi planlanmıştır. Bu pilot uygulamayla, bir taraftan İslâm din derslerinin okul programlarında bağımsız bir branş olarak hangi şartlar altında nasıl özümsenebileceği denenirken, diğer taraftan dersin içeriği ve uygulamanın genişletilmesi hakkında eyaletin avantaj ve dezavantajlarının görülmesi hedeflenmiştir.

Haftada *iki ders* saati olarak planlanan bağımsız İslâm din dersine katılmak için yapılan başvurudan sonra devam etmek zorunludur. Öğrencilerin sınıf geçmeleri ile ilgili kurallar, devam edilen okul çeşidi ve kademesindeki Hıristiyan din dersi öğretimi için uygulananlar gibidir ve bu ders için en az *on iki* kişilik bir öğrenci grubunun oluşması şart koşulmaktadır.⁸

Bu çalışmada: deneme okullarında uygulamaya konulan bağımsız “İslâm Din Dersleri” hakkında Almanya'nın Kuzey Ren Westfalen Eyaletinde okula giden bazı Türk çocukları, bunların velileri ve buradaki camilerde Diyanet İşleri Başkanlığının resmî görevlisi olarak çalışan bazı din görevlilerinden oluşan deneklerin görüşlerinin tespiti amaçlanmıştır.

Araştırmaya katılan deneklerin, daha çok Diyanet Türk İslâm Birliği (DİTİB) bünyesinde yer alan derneklerin din görevlileri, bu derneklerin üyeleri ve onların çocukları ile sınırlı olması, bir bakıma ortaya çıkan kanaatlerin genel değil, izafi bir mahiyet taşıması anlamına gelmektedir. Fakat elde edilen sonuçlar, en azından söz konusu eyalette halen deneme aşamasında olan “İslâm Din Dersleri” konusunda bu kesimin neler düşündüğü hakkında

⁸ Magazin für Schule und Bildung in NRW, Vierter Jahrgang, Nr.2, 1999, (www.mswf.nrw.de).

bilgi vermesi, bu konu ile ilgili olarak yapılabilecek diğer çalışmalara ışık tutması ve bazı aksaklıkların görülebilmesi bakımından önemli kabul edilebilir.

B. METODOLOJİ

Uygulamalı bir araştırma olan bu çalışmada, betimleme (survey) yöntemi kullanılmış, uygulanan anket sonuçlarına, gözlem ve mülâkatlara dayalı olarak deneklerin: böyle bir dersi ihtiyaç olarak görüp görmedikleri, bu dersin hangi dille verilmesinin uygun olacağı, bu derslerin camilerdeki din eğitimi ve öğretimi faaliyetlerine olumlu veya olumsuz etkilerinin olup olmayacağı, bu dersin kim tarafından verilmesinin uygun olacağı ve bu kişilerin yetiştirilmeleri ile ilgili hususlarda görüşlerin tespit, tasvir ve tasnifine çalışılmıştır. Elde edilen bulgular değerlendirilerek çalışmanın sonunda bazı öneriler sunulmuştur.

C. BULGULAR ve YORUMLAR

I. Denekler Hakkında Bilgi

1999 yılı sonu istatistiklerine göre, Almanya'da yaşayan 7.336.000 yabancının 2.045.000'i Kuzey Ren Westfalen eyaletinde bulunmaktadır.⁹ 1998 rakamlarına göre ise bu yabancıların 2.816.489'unun, nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan ülkelerden geldikleri, buna ilâve olarak tahmini bir sayıyla yaklaşık 100.000 Alman ve Alman vatandaşlığına geçen 315.000 Müslüman ülke kaynaklılarla birlikte (Alman vatandaşlığına geçen Türklerin sayısı yaklaşık 235.000'dir.) toplam Müslüman nüfusunun 3.213.489 olduğu kabul edilmektedir. Türkiye'den bu ülkeye gelenlerin sayısı ise resmi rakamlara göre 2.110.223'tür.¹⁰

⁹ Das Ministeriums für Schule und Weiterbildung, Wissenschaft und Forschung in NRW, (www.mswf.nrw.de), (Alındığı Kaynak: Statiken für Deutschland, Stand: 31.12.1999).

¹⁰ "Zentralrat der Muslime in Deutschland", (www.islam.de), (Alındığı Kaynak: Statistische Bundesamt, Wiesbaden/Zentrum für Türkeistudien, Essen, Stand: 31.12.1998).

1996 istatistiklerine göre, Almanya'da yaşayan toplam 780.000 Müslüman çocuk ve gencin 551.530'u 16 yaş grubunun altındadır ve 1991-1992 öğretim yılında Kuzey Ren Westfalen'de okula giden toplam 1.967.597 öğrencinin 170.254'ü (%8.6) Müslümandır.¹¹ Konu ile ilgili 1996 yılına ait başka bir kaynakta da, bu eyalette yaklaşık 185.000 Müslüman çocuk ve gencin okula devam ettiği belirtilmektedir.¹² Araştırmanın evreni ile ilgili bu özet bilgilerden sonra örnekleme oluşturan denekler konusundaki bilgilere geçebiliriz.

Kuzey Ren Westfalen eyaletinde uygulamaya konulan İslâm Din Dersleri konusunda görüşlerine başvurduğumuz denekler, daha önce de belirtildiği gibi öğrenciler, veliler ve din görevlilerinden oluşmaktadır. Araştırmamıza 23 öğrenci, 38 veli ve 22 din görevlisi olmak üzere toplam 83 denek katılmıştır. Bir başka şekilde ifade edilecek olursa, deneklerin %27.7'si öğrencilerden, %45.8'i velilerden ve %26.5'i de din görevlilerinden oluşmaktadır (bkz. Tablo 1).

Özellikle İslâm din dersine katılmak durumunda olan öğrenciler hakkında biraz daha ayrıntılı bilgi verilmesi, bu grubun çeşitli özellikleri itibariyle daha yakından tanınmasına yardımcı olabilir. Öğrencilerin 6'sı (%26.1) kız, 17'si (%73.9) erkek (Tablo 2); 6'sı (%26.1)10-12, 11'i (%47.8) 13-15, 3'ü (%13) 16-20 yaşları arasında ve bunların dışında kalan 3'ü (%13) de 21 ve üzerindeki yaşlardadır (Tablo 3). 2'si (%8.7) ilkokula, 9'u (%39.1) temel okula (orta okul), 4'ü (%17.4) meslek okulu da denilebilecek okullara (Realschule), 2'si (%8.7) liseye (Gymnasium), 1'i (%4.3) üniversiteye devam etmekte olan öğrencilerin 3'ü (%13) de meslek eğitimi yapmaktadır (Tablo 4). Anketin uygulandığı sırada halen okula devam etmekte olanlar (7 kişi, %30.4) ile bitirmiş olanlardan (3 kişi, %13) toplam 10 (%43.5) öğrenci Türkçe derslerine devam etmiş, 13 öğrenci de (%56.5) bu derslere katılmamıştır (Tablo 5).

¹¹ Hasan Alacacioğlu, Außerschulischer Religionsunterricht für muslimische Kinder und Jugendliche türkischer Nationalität in NRW: Eine empirische Studie zu Koranschulen in türkisch-islamischen Gemeinden, LIT Verlag, Münster, 1998, s. 17.

¹² (Katholische) Kirchenzeitung Köln, (www.islam.de), 20. Dezember 1996, s. 2.

Bu eyalette okullara devam eden Türk öğrenci sayısı diğerlerine göre yüksek olmasına rağmen Türkçe derslerine devam edenlerin sayısının düşük olduğu gözlenmektedir. Bunun bazı sebepleri arasında; yıllar geçtikçe artık Almanya'da kalıcı olduğunu ve Türkiye'ye dönme ihtimalinin gittikçe zayıfladığını fark eden bir kısım velilerin, ileride çocukları için sadece tatil ülkesi haline geleceğini tahmin ettikleri ülkelerinin dilinin öğrenilmesini pek gerekli görmemeleri sayılabilir. Ayrıca bazı velilerin, iki dili birlikte öğrenmenin çocukları için bir zorluk oluşturduğunu düşünüp onları bu derse göndermeyerek, okullarda başarılı olmanın ön şartının Almanca'yı iyi bilmek olduğuna inandıklarından evlerinde de sürekli Almanca konuşmaları bu derse katılımı olumsuz yönde etkilemiş olabilir. Bunların yanı sıra bu derslerin genellikle program dışı ve bazen başka bir okulda veriliyor oluşu da önemli bir sebep olarak zikredilebilir.

Bu konuda son olarak üzerinde durulması gereken husus, genellikle cami cemaati olarak nitelendirebilecek olan kesimin görüşleridir. Bu grupta yer alanların görüşleri, daha çok Türkçe dersi öğretmenlerinin şahıslarına yönelik eleştiri ve itirazlarla şekillenmektedir. Bu görüşün oluşmasında, Kuzey Ren Westfalen eyaletinde görev yapan Türkçe dersi öğretmenlerinin diğer eyaletlerden farklı olarak, bu eyalet tarafından görevlendirilmiş ve genellikle din dersi branş öğretmeni olmayışları önemli rol oynamaktadır. Velilerin, bu eyaletteki Türkçe öğretmenlerinin Türkiye'nin görüşüne başvurulmadan atanmış olmaları ve bir kısmının da dinle pek ilgisi olmayan kimseler olarak görülmesi nedeniyle onlara güvenmedikleri anlaşılmaktadır. İddia şeklinde de olsa böyle bir anlayışın olmasının, yukarıdaki sebeplerle birlikte düşünüldüğünde Türkçe derslerine katılımı olumsuz yönde etkilediğini söylemek mümkündür. Aşağıda yer alan ifadeler bu konudaki düşüncelere açıklık getirmesi bakımından dikkate değerdir:

"Burada görev yapan Türkçe öğretmenlerinin Türkiye ile bağlantılı olarak çalışmaları gerekir. Türkçe eğitiminin Almanya'daki okullarda çok az olduğunu düşünüyorum. Türkçe öğretmenlerinin sayısı daha da artırılmalı, çünkü maalesef sayıları gittikçe azalıyor. Hükümetimizin bu konulara daha fazla ehemmiyet vermelerini istiyorum."

"Okullarda din dersi diye haftada iki-üç saatlik dersi Türk öğretmenleri veriyor. Benim bu öğretmenlerle diyalogum çok iyi. İyi

insanlar. Ancak dinî bilgileri yok ki! Birisi iyi bir insan olabilir, ancak verdiği dersin uzmanı olmalı. Hatta bazı öğretmenler din dersinde, "oruç tutmayın!" diyorlarmış. Bizim çevremizde şükür böyle öğretmen yok. Ama bunu hep duyuyoruz. Adam Türkiye'den kaçmış, buralarda sığınmacı olmuş, komünist-dinsiz. Burada öğretmen olmuş. (Türkiye'de de öğretmenmiş.) Bu kişi din dersi veriyor. Bu kişi zaten dine karşı, devlete karşı."

Ana dil dersleri ile ilgili bu olumsuzluk bir taraftan velilerin, çocuklarının eğitimleri konusunda camilere yönelmeleri, alternatif yollar deneyerek Türkçe ve din eğitimi ihtiyaçlarını bir şekilde gidermeye çalışmaları sonucunu doğururken, diğer taraftan bu durum Almanları, kendilerinin kontrollerinin dışında gelişen ve didaktik yönden eksiklikleri bulunan bu kursların yerine, okul eğitiminin ön planda olduğu bir yaklaşım biçimi ortaya konulması hususunda çalışmalar yapmaya zorlamıştır.

II. "İslâm Din Dersleri" Konusundaki Görüşler ve Değerlendirilmesi

1. İslâm Din Derslerinde Kullanılacak Dil ve Öğretmen Problemi

Daha önce de belirtildiği gibi, Müslümanların din eğitimi ihtiyacını karşılamak üzere, eyaletlere göre verilmiş biçimi farklılıklar gösterse de, bugün Almanya'da iki tür din dersi verilmektedir. Biri seksenli yıllardan itibaren ana dil dersleri içerisinde verilmeye çalışılan din dersleri, diğeri de son yıllarda Kuzey Ren Westfalen eyaletinde deneme mahiyetinde uygulamaya konulan "Almanca İslâm Din Dersleri" dir.

Ana dil dersleri içinde verilmeye çalışılan din dersinin, Türkçe derslerine daha önce sözü edilen sebepler yüzünden katılımın azlığı nedeniyle istenilen verimi sağlayabildiğini söylemek zordur. Ayrıca din dersi branş öğretmeni olmayan, fakat çeşitli zamanlarda aldıkları kurslarla Alman tarafınca yetiştirilmeye çalışılan bu öğretmenlerin başarılı olduğunu söylemek de zordur. Yapılan araştırmalarda çoğunun öğretmen lisesi mezunu olduğu belirlenen bu öğretmenlerden, elbette muhteva ve metot açısından yabancı oldukları bir alanda üstün başarılar beklenmesi doğru değildir.

Bir taraftan ana dil derslerinde beklenenin elde edilemediğinin görülmesi ve bunun neticesinde kontrolsüz denilebilecek bir biçimde cami kurslarının gelişmesi, diğer taraftan Almanya'da yaşayan yabancıların sadece Türklerden ibaret olmadığının çeşitli platformlarda Almanlar ve diğer Müslümanlarca dile getirilmiş olması, ana dil derslerinden bağımsız bir din dersinin programa alınması fikrini ortaya çıkarmıştır. Çünkü bir kaç dilin dışında ana dil dersi ve din dersi yapmak imkânı bulunmamaktadır.

Hedefi ve içeriği itibariyle ana dil dersi kapsamındaki din bilgisi dersi ile aynı olan bağımsız İslâm din derslerinin, bu ülkede yaşayan Müslüman çocuk ve gençlerin kimliklerini korumalarına; içinde yaşadığı toplumun diğer üyeleriyle birlikte yaşama ve hoşgörülü olma bilinciyle yetişmelerine katkı sağlayacağı açıktır. Bu ders aynı zamanda Almanca verilmesi sağlanarak, bir anlamda kontrolsüz bir şekilde yapılan din eğitimi ve öğretiminin Alman tarafının bilgisi dahilinde yapılmasını da temin edecektir. Bu konuda Alman tarafının oldukça hassas olduğu, cami kurslarına, uyumu güçleştirdikleri şeklinde yönelttikleri eleştirilerden de anlaşılmaktadır.

Daha önce Almanya'da yaşayan Müslümanların sayıları ile ilgili olarak verilen rakamlar, bir yazarın ifadesiyle "artık bir Avrupa birliğinin İslâmî renkler olmaksızın düşünülemez; ve batıda yaşayan Müslümanların da renklerinin sadece kendilerine hasredilemeyeceğini bildiklerini göstermektedir."¹³ Bu ülkede yaşayan Müslümanların çoğunluğunun Türkiye kökenli oldukları düşünülecek olursa, bu büyük grubun mutlaka dikkate alınması gerekmektedir. Bu durumda kendilerini ilgilendiren bir konuda, yani İslâm din dersleri konusunda gerçekleştirilecek, ortaya konulacak uygulamada onların da fikirlerini almak kaçınılmaz olmaktadır.

Acaba öğrenciler, veliler ve din görevlileri uygulamaya konulan bu dersin hangi dilde verilmesini istemekte ve öğretmenlerin kimlerden oluşması gerektiği konusunda ne düşünmektedirler? Bu konuda görüşlerine başvurduğumuz deneklerin çoğunluğunun (%80.8) bu dersin Türkçe verilmesi taraftarı oldukları anlaşılmaktadır (bkz. Tablo 6). Öğrenci ve din

¹³ H. Alacacıoğlu, age, s. 17.

görevlilerinde bu oran velilere göre biraz daha düşmekle birlikte görüşler arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır.

Burada akla gelen soru, ana dil dersleri içerisinde bu yönde bir ders alma imkânı bulunmasına rağmen, niçin hala Türkçe konusunda ısrar edilmekte olduğudur. Bunun ilk akla gelen sebepleri olarak, daha önce de ifade edildiği gibi, Türkçe dersine velilerin beklenen ilgiyi göstermemesi, öğretmenlerin sayıca yetersizliği, söz konusu ders saatlerinin teorik olarak iki saatinin din dersine ayrılması mümkün görünürken, uygulamada bu dersin iki saat Türkçe dersi olarak bile işlenememiş olması gösterilebilir.

Aslında yine teorik olarak, hem ana dil dersleri içinde Türkçe, hem de bağımsız İslâm dersleri içinde Almanca olarak bu dersleri daha fazla alma imkânı bulunmakta iken, her ikisinin de Türkçe olmasını istemenin akla gelebilecek başka sebepleri de bulunmaktadır. Kanaatimizce uygulamaya konulacak ders konusunda tıpkı Almanların cami kursları konusundaki olumsuz düşüncelerine benzer şekilde, Almanca olacak bu derse karşı Türklere de olumsuz bir yaklaşım söz konusudur. Daha doğrusu taraflar bu konuda birbirlerine güvenememektedir. Liseyi bitirmiş bir gencin, kendisine bu dersin niçin Türkçe olmasını istediğini sorduğumuzda verdiği cevap, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır:

“Eğer bu dersi Almanca verirseniz, kimin vereceği ve bu derslerde ne söyleyeceği, dinimizi gerçekten doğru bir şekilde anlatıp anlatmayacağı şüphelidir. Her ne kadar Almanca olmasının, Almanca konuşan diğer insanların da dinimizden haberdar olmasını sağlamaya ve bazı dinî kavramların Almancalarının öğrenilmesine katkısı olsa da...”

Bu ifadeler tıpkı Alman tarafının cami kursları hakkında düşündüklerine benzer bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. İslâm din derslerinin dili ve öğretmenleri konusundaki düşüncelere açıklık kazandırmak ve bu konudaki gerekçeleri görmek bakımından, deneklerin kendi ifadelerinden tasnif ettiğimiz bazılarını vermek yararlı olabilir:

a. Dersin Türkçe Verilmesini İsteyenlerin Gerekçeleri

(1) Öğrencilerin Gerekçeleri

"Tabii gönlüm Almanlar için Almanca olsun ister, fakat böyle bir kişi nereden bulunur?" (21 yaş, erkek)

"Türkçe olursa daha iyi anlaşılacağını düşünüyorum." (14 yaş, erkek, kız)

"Okullarda verilecek olan İslâm derslerinin bizlere yararlı olmayacağından kesinlikle eminim. Çünkü okullarda bu ders verilirse camilerde İslâm dersleri kalkabilir. Eğer dersler Almanlar tarafından verilirse İslâm dini yanlış anlatılabilir. Cami hocaları tarafından verilecek olursa pürüz çıkmaz düşüncesindeyim." (14 yaş, erkek)

"İslâm dini ile ilgili kavramlar Almanca anlatılamaz. Türkçe olduğunda öğretmen ve öğrencilere kolaylık sağlanmış olur." (17 yaş, erkek)

"Türkçe 'yi daha iyi anlıyorum." (11 ve 14 yaş, erkek)

"Gençler böylece Türkçelerini geliştirebilir." (15 yaş, erkek)

"Biz Türk'üz! Türkçe olursa daha iyi anlarız." (12 ve 13 yaş, erkek)

"Almanya'da yaşayan çocuklar zaten Almanca ile iç içedirler. İslâmî konuları ana dilimizle öğrenmeleri daha doğru olur." (16 yaş, erkek)

"Kardeşimle Türkiye'den geleli henüz bir yıl oluyor. Bu nedenle iyi Almanca bilemiyorum." (13 yaş, erkek)

(2) Velilerin Gerekçeleri

"Ana dil ile alınan eğitimin daha çok yararlı olduğuna inanıyorum."

"Çocuklarımız, ancak bu sayede "ana dillerini" doğru olarak yazıp, konuşabilirler."

"Ana dilleri Türkçe olduğu için." (4 kişi)

"Çocukların ana dillerini öğrenecekleri fazla bir imkân ve mekân yok zaten."

“Okullarda haftada beş saate kadar ana dil dersi verilmesi imkânı bulunmasına rağmen, bu çoğunlukla bir kaç saat gerçekleştirilebilmektedir. Eğer Almanca din dersi verilirse Türkçe ortadan kalkacaktır. Ayrıca bu dersi Almanca verebilecek eleman da çok azdır.”

“İslâm dini, hem Türklük hem de Türk dili ile kaynaşmış gibidir. Dini eğitimin Almanca verilmesinin fayda değil, zarar vereceği inancındayım. Başka sakıncalarının olacağını da tahmin ediyorum.”

“Türkçe anlatılması daha kolay olacaktır.” (2 kişi)

“Öğrenci kimliğini unutmamış olur.”

“Biz Türk’üz!”

“Her öğrenci Almanca’yı tam bilemeyebilir.”

“Dilini kaybeden Müslüman bir Türk gencinin kendini muhafaza edebileceğine pek inanmıyorum.”

“Duygular Türkçe daha iyi anlatılabilir ve hissedilebilir.”

“Yeterince Almanca biliyorlar, bu nedenle Türkçe’yi unutmamaları için Türkçe olmalı. Öyle ki, Türkçe olan bu anket sorularını bile cevaplamakta güçlük çekiyorlar.”

“Kur’an’ı Türkçe’ye çevirdiğimiz halde bile anlayamıyoruz. Almanca’ya çevrildiğinde daha çok kaybın olacağını zannediyorum.”

“Çocuklar iyi Almanca bilmiyorlar.”

“Almanca olursa çocuklar din ile bu dili iyi bilmeden karşılaşmış olacaklar.”

“Burada yetişen gençler bile Almanca’yı iyi bilmiyorlar. Dinî bilgileri ve namaz gibi uygulamalı bir ibadeti hangi hoca Almanca anlatacak ve hangi çocuk Almanca anlayabilecek?”

(3) Din Görevlilerinin Gerekçeleri

"Din dersini Almanca verebilecek ilâhiyatçıların olmayışı, Türkçe'nin daha fazla kullanılıyor ve çocukların Türkçe yazmak ve konuşmak durumunda olmaları."

"Çocuklar din dersiyle karşılaştıklarında bildikleri iyi dil Türkçe ve soru soracakları kişi de bu dili biliyor."

"Bazı dinî terimler vardır ki, ancak Türkçe ifade edilebilir. Türklerin anladığı İslâm anlayışının bizim dilimizce verilmesi uygun olur."

"Din dersine devam edecek öğrencilerin tamamına yakını Türk öğrencilerdir."

"Dil ile din birbirine bağlı olan şeylerdir."

"Türkçe'yi unutmayı, istedikleri bilgiyi bu dildeki kaynaklardan bulabilir." (2 kişi)

"Türkçe kendi öz dilimiz: kimliğimizi, kültürümüzü ve millî değerlerimizi onunla kavrayabiliriz."

"Çocuk dinî konularda gerekli olan bilgilerin ve kelimelerin Almanca'sını bilmiyor. Helâl, haram, mubah, mekruh, kaza, kader, vacip vs."

"İnsan ana dili ile daha kolay öğrenir."

"Dinin anlaşılması, tatbiki ve ana dilin muhafazası bakımından."

b. Bu Dersin Almanca Verilmesini İsteyenlerin Gerekçeleri

(1) Öğrencilerin Gerekçeleri

"Almanlarla tarih derslerinde çıkan tartışmalar karşısında kendimizi daha iyi savunabilmemiz için." (16 yaş, kız)

"Almanca'mızı güzelleştirebiliriz." (14 yaş, erkek)

"Türklerden başkaları da katılabilir, onların da anlayabilmesi için Almanca olması lazım." (15 ve 22 yaş, erkek)

"Alman çocuklarının da bir şeyler öğrenmesi lâzım." (16 yaş, erkek)

(2) Velilerin Gerekçeleri

“Çocuklarımızın çoğu Almanca’yı Türkçe’den daha iyi anlıyor ve konuşuyor.”

“Almanca olmalıdır, fakat Türk öğretmenler tarafından verilmelidir. Çocuklarımız ana dillerini pek iyi bilmedikleri için Almanca olarak bazı konuları daha iyi anlayabilirler.”

“Dinimizi ve kültürümüzü anlatmak açısından önemli olduğu için.”

(3) Din Görevlilerinin Gerekçeleri

“Diğer Müslüman çocukların da bu derse girebilmesi için.”

“Almanca olmalıdır, çünkü ondan her milletten ve dinden insanlar istifade imkânı bulabilir ve mutlaka Müslüman ve İslâm İlâhiyat Fakülteleri mezunları tarafından verilmelidir. Türkçe olursa sadece Türkler istifade edecektir. İslâm bir dünya dinidir, belli bir ırkun dini değildir, geneldir. Almanya’da Almanca herkesin ortak dilidir diye düşünüyorum. Türkçe ana dil dersi olarak mutlaka ayrıca öğretilmelidir.”

“Öğrenciler Türkçe’yi tamamen anlayamıyorlar. Ayrıca diğer Müslüman çocuklara Türkçe ile din dersi nasıl verilebilir?”

“Çocuklar Almanca’ya daha hakimler ve bu dildeki kavramlara daha aşinalar.”

“Burada sürekli yaşayacak insanların dinlerini başkalarına tanıtmaları ve kendilerini savunabilmeleri için gerekli olan dinî literatür ancak bu yolla öğrenilebilir.”

“Okula giden çocuklarımızın Almanca dil sorunları yok. Dinlerini bu dille de öğrenebilirler. Ayrıca Almanların da İslâm’a ilgi duyacaklarını umuyorum.”

İfadelere dikkat edilecek olursa bazılarının öne sürdüğü gerekçeler her iki tarafta da kullanılırken bazı çelişkili ifadeler de rastlanılmaktadır. Dilin önemine dikkat çekilerek öne sürülen ifadelerden, sanki Almanca İslâm din dersinin uygulamaya konulması ile Türkçe derslerinin işlevini yitireceği, artık dillerini öğrenememe gibi bir endişenin bulunduğu çıkarılabilir. Halbuki teorik

olarak bu dersin gelmesinin ana dil derslerine herhangi bir zararı olmayacağı gibi, şimdiye kadar bu ders içerisinde almaları gereken dinî bilgileri öğrenme konusunda daha fazla imkâna sahip olmaları söz konusu olacaktır. İleride uygulamanın nasıl gerçekleşeceği konusunda bir bilgilerinin olmayışının görüşleri etkilediği ve bir belirsizliğin oluşmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, bu derslerin Türkçe olmasının istenmesinin, şimdiye kadar ana dil dersleri içerisinde gerçekten böyle bir durumun istenilen seviyede söz konusu olmadığı şeklinde bir durumu ortaya koyduğunu da kabul etmek gerekir.

Ortaya konulan bu ifadelerde dikkati çeken, en az dil konusu kadar önemli ve onun kadar tartışmalara konu olan bir diğer husus da, bu derslerin kimin tarafından verileceğidir. Daha önce konuyla ilgili olarak yapılan bir araştırmanın¹⁴ bulguları ile paralellik gösterdiğini söyleyebileceğimiz konuyla ilgili verilere bakılacak olursa, deneklerin farklı düşündükleri, yapılan χ^2 testi sonucuna göre ($p < 0.05$ düzeyinde) anlamlı bir ilişkinin bulunduğu görülecektir (bkz. Tablo 7).

Deneklerin öncelikli olarak tercih etme eğiliminde oldukları seçenek, bu dersin Türk ve Müslüman din dersi öğretmenleri tarafından Türkçe verilmesidir. Yaklaşık deneklerin yarısı (%48.2) bu fikri benimserken, öğrencilerin ancak %30.4'ü bu görüştedir. İkinci olarak benimsenen seçenek ise, bu dersin dinî yüksek öğrenim görmüş ve DİTİB'e bağlı din görevlilerince geçici olarak Türkçe verilmesidir. Genel olarak %24.1'i bu fikri tercih ederken, öğrenciler diğerlerinden daha az bir oranda buna katılmaktadır (%17.4). Öğrencilerin bu fikre daha az katılmalarının sebebi, camilere giderek tanıdıkları bu kimselerin okullardaki öğretmenlerinden çeşitli bakımlardan farklılıklarının bulunduğunu görmeleri olabilir. Doğal olarak, mesleklerinin gereği daha çok yetişkinlere yönelik faaliyetlerde bulunan bu kimselerden Alman okullarındaki bir öğretmende gözlenen davranışları beklemek pek doğru olmayacaktır.

¹⁴ N. Y. Aşıkoğlu, age, s. 80-81.

Din görevlisi ve velilerden farklı olarak ve onların hiç benimsemiyor gördükleri, bu dersin Türk ve Müslüman din dersi öğretmenleri tarafından Almanca olarak verilmesi fikrine öğrencilerin %26.1'i katılmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, öğrencilerin ancak bundan biraz fazlası (%30.4) Türk ve Müslüman din dersi öğretmenleri tarafından Türkçe verilmesi fikrine katılmışlardı. Bu verilerin ışığında aslında öğrencilerin Almanca din dersine, öğretmenleri Türk ve Müslüman olmak kaydıyla pek olumsuz bakmadıkları söylenebilir. Yukarıda din dersinin dili konusundaki öğrenci görüşlerini dikkate aldığımızda bunun işaretlerini de görmek mümkündür. Aslında onları ve belki diğer denekleri önemli ölçüde ilgilendiren konu, ana dillerini istenilen düzeyde öğrenme imkânını bulamayışları ve din dersini de buna katkı sağlayacak bir ders olarak görmeleridir. Ortaya çıkan bu yönelişi, bir başka deyişle bu dersin Türkçe olması yönündeki ısrarları, şimdiye kadar çeşitli okul kademelerinde teorik olarak varlığı kabul edilen Türkçe ana dil derslerinin hedeflerinin istenilen seviyede gerçekleştirilmediği şeklindeki anlayışın tezahürü olarak yorumlamak daha doğru olabilir. Eğer ana dil dersinin yeterince yapılabileceği yönünde bazı somut adımlar atılabilirse, ana dil dersleri içerisinde din bilgisi vermeye gerek kalmayacağı gibi, Almanca verilecek olan İslâm din dersinin kabulünün ve kendisinden beklenen hedefleri gerçekleştirmesinin daha da kolaylaşabileceği düşünülebilir.

Deneklerin görüşleri arasında dikkati çeken önemli iki nokta daha bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, bu dersin Türkçe veya Almanca da olsa, bu konuda kurs görmüş de olsalar Türkçe öğretmenleri tarafından verilmesi fikrini, deneklerin hemen hemen yok denilebilecek kadar az bir kısmının benimsiyor olmasıdır. İkincisi de, İslâm'ı iyi bilen ve bu konuda eğitim görmüş dahi olsa Alman öğretmenler yahut İslâm'ı iyi bilen ve bu konuda eğitim görmüş Müslüman Alman veya diğer Müslüman ülkelerden gelen öğretmenler tarafından Almanca verilmesinin yine aynı şekilde benimsenmemesidir.

Her ne kadar velilerin çok az da olsa bir kısmı (%10.5) Türkçe öğretmenlerinin ana dilde bu dersi vermelerini benimsemekte iseler de, ortaya çıkan tablo, daha önce üzerinde durulan sebeplerin oluşturduğu güvensizlik ve ayrıca bu kişilerin din dersi branşının öğretmeni olarak yetiştirilmemiş olmalarının kaçınılmaz bir sonucu olarak görünmektedir. Yine buna benzer

bir güvensizliğin, Müslüman dahi olsalar Türkiye dışından bir kimsenin bu dersi vermesinin benimsenmemesinde de söz konusu olduğu söylenebilir.

"Başka" seçeneğini işaretleyen bazı öğrenci ve velilerin bu konudaki tekliflerinden dikkati çeken bir kaçısı ise şöyledir:

"Hem Almanca'yı hem de Türkçe'yi iyi bilen bir Müslüman öğretmenle daha iyi anlaşılabilir." (öğrenci)

"İslâm derslerini Almanya'da din görevlileri verebilir. Türkiye'deki din görevlilerine Almanca öğretebiliriz. Alman öğretmenlerinin İslâm dinini doğru öğreteceğine inanmıyorum." (öğrenci)

"Öğretmenlik diploması olan, din eğitimi almış, öğretmenler tarafından Türkçe verilmesi uygundur. (Bu öğretmenlerin Almanca bilmeleri tercih edilir.)" (veli)

Yukarıda ortaya konulanlardan da anlaşılacağı gibi, din dersini kimin vereceği konusunda kısa ve uzun vadeli bazı tedbirlerin alınması gerekmektedir. Bu dersin öğretmenlerinin yetiştirilmeleri konusunda uzun vadeli bir çözüm önerisi olabilecek olan, öğretmenlerin Almanya'da yetiştirilmeleri fikrine veli ve din görevlilerinin olumlu yaklaştığını söylemek mümkündür. Çünkü İslâm din dersi öğretmenlerinin Almanya'da yaşayan vatandaşlarımızın çocuklarının yine bu ülkede açılacak olan "İslâm İlahiyat Fakülteleri"nde yetiştirilmeleri fikrini benimsemeyenlerin oranı sadece %5.1 olmuştur (bkz. Tablo 8). Diğer bir çok Avrupa ülkesine benzer şekilde, bugünkü yapısı itibariyle çok kültürlü ve çok dinli bir özellik gösteren Almanya'da, bu yapının kaçınılmaz bir sonucu olarak, bu ülkede yaşamakta olan Müslümanların ve onların içerisinde de önemli bir yekûn oluşturan Türklerin bu ülkede kalıcı oldukları düşünülecek olursa, din dersi öğretmeni probleminin çözümünde onların da işin içerisinde olduğu ve Türkiye'deki İlahiyat Fakültelerinin işbirliği ile gerçekleştirilecek bir çözümün bulunmasında yarar vardır. Böyle bir fakülte fikri Almanca bilen branş öğretmenlerinin yetiştirilmesini sağlamakla birlikte, aynı zamanda aşılması gereken güven sorununu da büyük ölçüde ortadan kaldırabilir.

2. Öğrencilerin Camideki Kursun Yanı Sıra “İslâm Din Dersleri”ne Katılma İsteği ve Bu Derslerin Cami Kurslarına Etkisi Konusundaki Görüşler

Genellikle yurtdışındaki camilerde hafta sonları ve imkân ölçüsünde de bazen hafta içinde çocuk ve gençlere yönelik olarak, onların dinlerine ait bir takım ilmihal bilgilerini öğrenmelerini ve Kur'an-ı Kerim'i yüzünden okumakla birlikte bazı namaz sûre ve dûalarını ezbere okumalarını hedefleyen kurslar düzenlenmektedir. Bu kurslar bir taraftan din, kültür ve alışkanlıklar bakımından farklı ve bu farklılıkların etkisinin her zaman hissedildiği bir toplum ortamında yaşayan ve ayrıca genel olarak tüm gençliğin maruz kaldığı çeşitli olumsuz etkiler altında bulunan Türk çocuklarını dinleri hakkında bilgi sahibi yaparak dinî kimliklerinin oluşumuna katkı sağlamaktadır. Diğer taraftan millî özellikler taşıyan bir eğitim almalarını sağlamaya yönelik faaliyetlerle de onların dinî ve millî kimliklerinin oluşumu, gelişimi ve korunmasına çalışmaktadır. Bunda başarılı olup olunmadığı şüphelidir, fakat bu kursların en azından caminin dışındaki sosyal ve fiziksel çevreden kaynaklanan olumsuzlukların bir kısmını önleyebildiği, bir kısmının etkisini azaltabildiği, hiç olmazsa bir kısmından da cami çevresinde geçirilen sürede çocuk ve gençleri uzak tutulabildiğini belirtmek gerekir.

Ailede ve camide dinle ilgili olarak öğrenilenlerin okulda sürdürülen eğitim ve öğretimle desteklenmesinin, yeni nesillerin istenilen özellikleri kazanmasını kolaylaştırarak onların toplumun uyumlu bir üyesi, görevlerini yerine getiren sorumlu bir vatandaş ve iyi bir insan olmasını kolaylaştıracağı açıktır. Aile ve camide sürdürülen eğitim faaliyetinin bu hedefi gerçekleştirebilme konusunda ne kadar başarılı olduğunun tespiti hem zor, hem de bizim konumuzun dışındadır. Fakat bu üçlünün yurtdışı din eğitimi ve öğretimi faaliyetlerinde sağladığı birliktelik ve uyum ölçüsünde başarının doğru orantılı bir şekilde artacağı da meydandadır.

Araştırmanın yapıldığı eyaletteki camilerde sürdürülen kurslara gelen öğrencilere sorulan soruya verilen cevaplardan yola çıkarak, onların okulda da bu yönde bir faaliyetin yapılmasını arzuladıklarını ve böyle bir imkân ortaya çıktığında da buna katılmayı düşünebileceklerini söylemek mümkündür. Camideki kursların yanı sıra okulda bağımsız bir ders olarak verilmesi düşünülen İslâm din dersine öğrencilerin %82.6'sı (%69.6'sı

tamamen, %13'ü oldukça) katılacağını söylemekte; ancak %8.7'si hiç katılmamayı, yine %8.7'si de kısmen katılmayı düşündüğünü ifade etmektedir (bkz. Tablo 9). Konuyla ilgili olarak yapılan bir çalışmada, 1981 yılında bir araştırmacının, gelecekte düzenli bir ders olarak verildiğinde çocuklarını bu derslere gönderip göndermeyecekleri sorusuna velilerin %91.6'sının olumlu bir cevap¹⁵ vermiş olması yukarıda verilen öğrenci görüşlerini desteklemekte, din derslerine katılma hususunda görüş birliğinde olduklarını ortaya koymaktadır.

İslâm din derslerinin cami kurslarını ne yönde etkileyeceği konusundaki görüşlerin ne olduğunun belirlenmesinde de yarar bulunmaktadır. Çünkü bazı kesimlerde –yukarıda verilen deneklerin ifadelerinde görülebileceği gibi- çok az da olsa, bu derslerin, caminin yerine geçebileceği, bu derslerde alınan bilgiler yeterli görülerek en azından bir kısım gençlerin artık camiye gelmeyeceği yahut velilerin çocuklarını buralara göndermek konusunda eski titizliğini koruyamayacağı şeklinde bir takım endişeler de bulunmaktadır. Hatta bu endişelerini zamanla camilere ihtiyaç kalmayacağı ve Türkiye'den din görevlisinin gelmesine gerek görülmeyeceği şeklinde abartarak dile getirenlerin de bulunduğu araştırma esnasında yapılan görüşmeler sırasında tespit edilmiştir.

İslâm din derslerinin cami kurslarına olumlu katkılarının olup olmayacağı ve öğrenci sayısını olumsuz bir şekilde etkileyip etkilemeyeceği konusunda din görevlileri ve velilerin görüşleri öğrenilerek bu endişelerin yaygın kanaatler olup olmadığı da belirlenmeye çalışılmıştır (bkz. Tablo 10 ve 11).

Elde edilen bulgulara göre din görevlilerinin %50'si (%13.6 tamamen, %36.4 kısmen) bu derslerin kurslarına olumlu katkı yapacağını, %4.5'i hiç katkı sağlamayacağını, %18.2'si çok az, %27.3'ü de kısmen katkı sağlayabileceğini düşünmektedir. Öğrenci velilerinin ise %47.4'ü (%21.1'i tamamen, %26.3'ü oldukça) olumlu katkısının olacağını, %10.5'i hiç katkı sağlamayacağını, %23.7'si çok az, %18.4'ü de kısmen katkı sağlayabileceğini

¹⁵ N. Y. Aşıkoğlu, age, s. 79.

düşündükleri anlaşılmaktadır. Genel olarak verilere bakıldığında bu derslerin cami kurslarına olumlu bir etkisinin olacağı beklentisinin hâkim olduğu, bu konuda çok azının olumsuz görüşe sahip olduğu söylenebilir. Öğrenci velilerinin diğerlerine göre, bu derslerin cami kurslarına daha az katkı sağlayacağını ve aynı zamanda öğrenci sayısını olumsuz yönde etkileyeceğini düşündükleri anlaşılmaktadır. Her ne kadar yapılan χ^2 testinde ($p > 0.05$ düzeyinde) anlamlı bir ilişki bulunamasa da böyle bir eğilimin olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Çünkü verilere göre din görevlilerinin yarısının böyle bir olumsuzluğun olmadığını düşündükleri; fakat velilerin ancak %18.4'ünün böyle bir ihtimalc inanmadıkları anlaşılmaktadır (bkz. Tablo 11). Bir başka şekilde ifade edilecek olursa, din görevlilerinin yarısı, öğrenci sayısının düşmesi konusunda farklı derecelerde de olsa olumsuz bir durumun olacağını düşünürken, velilerin büyük bir çoğunluğu (%81.6) az da olsa öğrenci sayısında bir düşmenin olacağını kabul etmektedir.

Gerçekten böyle bir olumsuzluğun olup olmayacağı konusunda şimdiden bir şey söylemek mümkün olmayabilir. Fakat bir kısmı aynı zamanda cami derneklerinde çeşitli görevleri de bulunan velilerin bu hassasiyetini anlamak ve bunun nereden kaynaklanmış olabileceğini ortaya koymaya çalışmak gerekmektedir. Aslında camilerde yürütülen din eğitimi ve öğretimi faaliyetlerini tamamlayabilecek ve bu konuda yetiştirilmiş branş öğretmenlerince verilecek olan İslâm din derslerinin, çeşitli nedenlerle camiye gelemeyen ve kendilerine ulaşamayan öğrencilerin yetişmesine olumlu katkılar sağlamanın mümkün olma ihtimali de bulunmaktadır. Çünkü bu durumda olanlar için mensubu bulunulan Müslüman kitle ile iletişim ve okulda öğrenilenlerin camilerde devamının getirilmesi ihtiyacının ortaya çıkması ihtimali, camilerin yeni çocuk ve gençlerle tanışması ve buna bağlı olarak sayının artması sonucunu getirebilir.

Bu tür olumsuz düşüncelerin altında, camilerde yürütülen faaliyetlerin neticesine pek güvenilmediğini ve bu faaliyetlerin buraya gelenler için pek cazibesinin bulunmadığını dolaylı olarak da olsa bir kabul edişin yattığını söylemek mümkündür. Çünkü bu kurslar yıllardır içinde bulunulan şartlar pek dikkate alınmadan/alınamadan, hedefleri doğru ve gerçekçi bir şekilde tespit edilmeden, hedefleri gerçekleştirecek bir program ve programa uygun eğitim ve öğretim ortamı oluşturulamadan ve görev yapacak elemanları yetiştirerek

buralarda istihdam edemedi yürütülmektedir. Burada doğru olan, öğrenci sayısının azalacağı ve nihayetinde camilere ihtiyaç hissedilmeyeceği korkusuyla okullarda uygulanmak istenen bu derse karşı çıkmak değil, uzak bir ihtimal de olsa bu ders olmadan da ortaya çıkabilecek olan bu durumun sebepleri üzerinde durmak, alınabilecek tedbirler üzerinde düşünerek camileri ve çevresini çocuk ve gençlerin her zaman gelebilecekleri bir mekân haline getirmenin yollarını bulmaktır. Konuyla ilgili olarak olumsuz düşünenlerin kendilerine sormaları gereken soru, yurt dışındaki çocuk ve gençlerin kimliklerine sahip çıkarak yetiştirilmeleri konusunda şimdiye kadar ne kadar başarılı olunduğu ve başarılı olmak için yapılması gerekenlerin ne kadarının yapılabildiğidir.

D. SONUÇ ve ÖNERİLER

Almanya'nın Kuzey Ren Westfalen eyaletinde deneme mahiyetinde uygulamaya konulan bağımsız İslâm din dersi konusunda elde edilen verilerden hareketle bazı tespit, tasvir ve tasniflere yer vererek bunlar doğrultusunda bir takım değerlendirme ve genellemelere ulaşmayı hedefleyen bu araştırmada aşağıdaki sonuçlara varılmıştır:

- *Teorik olarak beş ders* saati olduğu belirtilen Türkçe ana dil derslerinin ve bu dersler içerisinde ana dilde *iki saat* verilmesi düşünülen İslâm dini hakkındaki din derslerinin de, uygulamada çoğu zaman bu şekilde gerçekleşmediği anlaşılmaktadır.
- Öğrenci velileri, Türkçe öğretmeni olarak görev yapan kişilerle ilgili olarak -bir kısmı kesin bilgilere dayanmama ihtimali olmakla birlikte- bazılarını ön yargılar olarak da ifade edebileceğimiz olumsuz düşüncelere sahiptir. Bu düşünceler ise onların çocuklarını ana dillerini ve dinlerini öğrenme imkânı bulabilecekleri Türkçe derslerine göndermeme şeklinde tezahür etmekte, bu derslere katılanların sayıları diğer başka sebeplerin de etkisiyle gittikçe azalmaktadır.
- Çocuklarının okullarda dil ve din konusunda yeterli bilgileri alamadıklarını düşünen veliler daha çok, dinî ve millî kimliğin

muhafazası için bir sığınak yeri olarak camiye ön plana çıkarmakta, bu alternatifi kullanmaya eğilim göstermektedir.

- Camilerde düzenlenen kurslar ise, İlahiyat mezunu ve çocuk eğitimi konusunda formasyonu olan görevliler açısından düşünülecek olursa oldukça yetersizdir. Hatta bu kurslar çeşitli bakımlardan da Alman tarafının eleştirilerine maruz kalmaktadır.
- Araştırmaya katılan öğrencilerin büyük bir çoğunluğu bağımsız bir ders saatinde işlenecek olan İslâm derslerine katılmayı düşünmektedir.
- Öğrenci velisi ve din görevlileri böyle bir dersin genel itibarıyla camideki kurslara katkı sağlayacağını ve öğrenci sayısını düşürmek gibi olumsuz bir etkisinin pek fazla olmayacağını düşünürken, öğrenci velilerinin bu konuda biraz daha karamsar oldukları göze çarpmaktadır.
- Araştırmaya katılan deneklerin ve bunlar arasında da özellikle velilerin, İslâm din derslerinin daha çok Türkçe olarak verilmesini istedikleri anlaşılmaktadır. Buna gerekçe olarak da, Türkçe derslerinin ve bu ders içerisinde verilmesi mümkün olan din dersinin istenilen seviyede olmayışı, bu derslerin öğretmenlerinin din dersi branş öğretmeni olmayışları, bazı velilerin bu kişilere ve bu dersi Almanca verme ihtimali bulunan Alman tarafına pek güvenemeyişleri ve kültürlerini korumanın ana dillerine sahip çıkmakla mümkün olabileceği fikrini benimsemiş olmaları gösterilebilir. Fakat dil konusundaki bu ısrarın konuyla ilgili alınabilecek tedbirlerle aşılması mümkün görünmektedir.
- Elde edilen bulgulara göre, deneklerin daha çok İslâm din dersi öğretmeni olarak Türk ve Müslüman din dersi öğretmenlerini ve onların da bu dersi Türkçe olarak vermelerini istedikleri anlaşılmaktadır. Ağırlıklı olarak benimsenildiği söylenilebilecek bir diğer usul ise, DİTİB'e bağlı camilerde görev yapan İlahiyat Fakültesi mezunu din görevlilerinin bu dersi geçici olarak Türkçe vermeleridir. Fakat her iki seçeneğe de öğrencilerin katılımı daha az olmuş, onların bu dersi Türk ve Müslüman din dersi

öğretmenlerinin Almanca vermesi fikrini diğerlerine göre daha fazla benimsedikleri görülmüştür. Denekler, bu dersin Türkçe veya Almanca da olsa, bu konuda kurs görmüş de olsalar Türkçe öğretmenleri tarafından verilmesi fikrini ve aynı şekilde Müslüman olsun veya olmasın Alman öğretmenler tarafından veya diğer Müslüman ülke kökenli öğretmenler tarafından verilmesi fikrini hemen hemen hiç benimsememektedirler.

- Kalıcı bir çözüm önerisi olarak düşünülebilecek olan, İslâm din dersi öğretmenlerinin Türkiye'deki İlahiyat Fakülteleri ile işbirliği içerisinde Almanya'da açılacak olan İslâm İlahiyat Fakültelerinde yetiştirmeleri fikrine deneklerin tamamına yakını katılmaktadır.

Bu bulgulara dayalı olarak sunulabilecek bazı öneriler ise şunlardır:

1. Öncelikle üzerinde durulması gereken konu, ana dil derslerinin verimliliği, teori ile uygulamanın uyuşup uyuşmadığının tespitiyle ilgili araştırmalar yapılarak uygulamada görülen aksaklıkların giderilebilmesi için çalışmalara girişilmesi ve bu derslerin içerisinde verildiği söylenen din derslerinin branş öğretmenleri tarafından verilmesini sağlayacak bazı tedbirlerin alınmasıdır. Bu amaçla diğer bazı eyaletlerde olduğu gibi, Türkiye'den Türkçe ve Din Dersi branşlarında öğretmen getirilmesi imkânları düşünülerek hayata geçirilmeye çalışılmalıdır. Önümüzdeki yıl mezun verecek olan İlahiyat Fakültelerinin İlköğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmenliği Bölümlerine yurt dışı şartlarını da dikkate alan bazı derslerin konulması ve buna yönelik bir eğitim ortamının oluşturulması istenilen elemanların bulunmasını kolaylaştıracaktır.
2. Ana dil dersi içerisinde verilecek olan din dersinin, söz konusu branş öğretmenleri temin edilinceye kadar, DİTİB derneklerinde görevli İlahiyat Fakültesi mezunu din görevlileri tarafından verilmesi yoluna gidilebilir. Böylece ana dil derslerine ilginin artması ve olumsuz düşüncelerin en aza indirilmesi de mümkün olabilecektir.

3. Ders grupları içerisinde bağımsız bir ders olarak verilecek olan Almanca İslâm din derslerinin dili, öğretmenleri ve muhtevası gibi hususlarda Almanya'da yaşayan Türklerin düşüncelerinin tespiti için daha geniş çaplı araştırmalar yapılmalıdır.
4. Belirtilen bu kısa vadeli çözüm önerilerinin dışında uzun vadeli ve kalıcı olabilecek, yurt dışındaki din görevlilerinin ve Almanca verilmesi düşünülen bağımsız İslâm din dersi öğretmenlerinin temini ve yetiştirilmelerine yönelik de bazı tedbirler alınmalıdır. Türkiye'deki İlâhiyat Fakültelerinin İlköğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmenliği Bölümleri ile Almanya'da İlâhiyat Fakültelerinin ilgili bölümleri arasında kurulacak bir ilişkinin kısa zamanda sonuçlarını vereceğini, bunun için de her iki ülkede alt yapının yeterli olduğunu söylemek mümkündür.

Bu husus 28-30 Mart 2001 tarihlerinde İstanbul'da yapılan "Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyumu"na sunulan bir tebliğde şu şekilde dile getirilmektedir:

"Bir rüyam var: Katolik ve Protestan din dersi öğretmenleri hem Katolik hem de Protestan Hıristiyan teolojisi eğitimi alıyorlar ve 2002 yılından başlayarak en azından bir ya da iki dönem Almanya'da yahut Türkiye'de İslâmî teoloji eğitimi de görüyorlar. Ve Müslüman din dersi öğretmenleri de en azından bir veya iki dönem Katolik ve Protestan Hıristiyan teolojisi eğitimi alıyorlar. Bu rüya ne zaman gerçek olacak?"¹⁶

¹⁶ Reinhold Mokrosch, "Luther oder Papst? Protestantischer, katholischer oder konfessionell-kooperativer (ökümenischer) Religionsunterricht? Überlegungen aus deutscher Sicht?" Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyumu (28-30 Mart 2001-İstanbul)'na sunulan tebliği metni.

TABLolar

Tablo 1: Araştırmaya Katılan Gruplar

Denekler	Gruplar							
	Öğrenci		Veli		Din Görevlisi		Toplam	
	F	%	F	%	F	%	F	%
	23	27.7	38	45.8	22	26.5	83	100

Tablo 2: Öğrencilerin Cinsiyete Göre Dağılımı

Denekler	Cinsiyet					
	Kız		Erkek		Toplam	
	F	%	F	%	F	%
	6	26.1	17	73.9	23	100

Tablo 3: Öğrencilerin Yaşlarına Göre Dağılımı

Denekler	Yaş									
	10-12		13-15		16-20		21 ve sonrası		Toplam	
	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%
	6	26.1	11	47.8	3	13.0	3	13.0	23	100

Tablo 4: Öğrencilerin Devam Ettikleri/Bitirdikleri Okullara Göre Dağılımı

Denek	Öğrenim Durumu															
	Grund- schule		Haupt- schule		Real- Schule		Gym- nasium		Aus- bildung		Üni- versite		Başka		T.	
	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%
	2	8.7	9	39.1	4	17.4	2	8.7	3	13.0	1	4.3	2	8.7	23	100

Tablo 5: Öğrencilerin Türkçe Derslerine Devam Etme Durumlarına Göre Dağılımı

Denekler	Türkçe Derslerine Devam Ediyor musunuz?							
	Evet		Hayır		Okulda iken katıldım		Toplam	
	F	%	F	%	F	%	F	%
	7	30.4	13	56.5	3	13.0	23	100

Tablo 6: Okullardaki "İslâm Din Dersleri"nin Dili Konusundaki Görüşler

Denekler	Okullarda "İslâm Din Dersleri" Hangi Dille Verilmelidir?			
		Almanca	Türkçe	Toplam
Din Görevlisi	Gözl. f.	6	16	22
	Bekl. f.	4.2	17.8	22.0
	Sat%	27.3	72.7	100
	Süt%	40	25.4	28.2
	Top%	7.7	20.5	28.2
Öğrenci	Gözl. f.	5	16	21
	Bekl. f.	4.0	17.0	21.0
	Sat%	23.8	76.2	100
	Süt%	33.3	25.4	26.9
	Top%	6.4	20.5	26.9
Veli	Gözl. f.	4	31	35
	Bekl. f.	6.7	28.3	35.0
	Sat%	11.4	88.6	100
	Süt%	26.7	49.2	44.9
	Top%	5.1	39.7	44.9
Toplam	Gözl. f.	15	63	78
	Bekl. f.	15.0	63.0	78.0
	Sat%	19.2	80.8	100
	Süt%	100	100	100
	Top%	19.2	80.8	100
x ² : 2.57 sd: 2 p> 0.05 Anlamlı değil				

Tablo 8: "İslâm Din Dersi Öğretmenleri"nin Almanya'da Yetiştirilmesi Konusundaki Görüşler

Denek	"İslâm Din Dersi Öğretmenleri"nin Almanya'da Yaşayan Vatandaşlarımızın Çocuklarının Bu Ülkede Açılacak Olan "İslâm İlahiyat Fakülteleri"nde Yetiştirilmeleri Uygun Olacaktır." Fikrine Katılıyor musunuz?						
		Tamamen	Oldukça	Kısmen	Çok az	Hiç	Toplam
Din Görevl.	Gözlenen f.	8	7	4	1	2	22
	Beklenen f.	8.6	6.3	4.8	1.1	1.1	22.0
	Sat%	36.4	31.8	18.2	4.5	9.1	100
	Süt%	34.8	41.2	30.8	33.3	66.7	37.3
	Top%	13.6	11.9	6.8	1.7	3.4	37.3
Veli	Gözlenen f.	15	10	9	2	1	37
	Beklenen f.	14.4	10.7	8.2	1.9	1.9	37.0
	Sat%	40.5	27	24.3	5.4	2.7	100
	Süt%	65.2	58.8	69.2	66.7	33.3	62.7
	Top%	25.4	16.9	15.3	3.4	1.7	62.7
Topl.	Gözlenen f.	23	17	13	3	3	59
	Beklenen f.	23.0	17.0	13.0	3.0	3.0	59.0
	Sat%	39	28.8	22	5.1	5.1	100
	Süt%	100	100	100	100	100	100
	Top%	39	28.8	22	5.1	5.1	100
x ² : 1.53 sd: 4 p> 0.05 Anlamlı değil							

Tablo 7: "İslâm Din Dersleri" nin Kimin Tarafından Verilmesi Gerektiği Konusundaki Görüşler?

Denekler		Okullarda "İslâm Din Dersleri" Kim Tarafından Verilmelidir?								
		1	2	3	4	5	6	7	Başka	Toplam
Din Görevlisi	Gözl.f	0	0	1	1	7	0	12	1	22
	Bekl.f	1.6	.3	.3	1.1	5.3	1.6	10.6	1.3	22.0
	Sat%	.0	.0	4.5	4.5	31.8	.0	54.5	4.5	100
	Süt%	.0	.0	100	25	35	.0	30	20	26.5
	Top%	.0	.0	1.2	1.2	8.4	.0	14.5	1.2	26.5
Öğrenci	Gözl.f	2	0	0	1	4	6	7	3	23
	Bekl.f	1.7	.3	.3	1.1	5.5	1.7	11.1	1.4	23.0
	Sat%	8.7	.0	.0	4.3	17.4	26.1	30.4	13	100
	Süt%	33.3	.0	.0	25	20	100	17.5	60	27.7
	Top%	2.4	.0	.0	1.2	4.8	7.2	8.4	3.6	27.7
Veli	Gözl.f	4	1	0	2	9	0	21	1	38
	Bekl.f	2.7	.5	.5	1.8	9.2	2.7	18.3	2.3	38.0
	Sat%	10.5	2.6	.0	5.3	23.7	.0	55.3	2.6	100
	Süt%	66.7	100	.0	50	45	.0	52.5	20	45.8
	Top%	4.8	1.2	.0	2.4	10.8	.0	25.3	1.2	45.8
Toplam	Gözl.f	6	1	1	4	20	6	40	5	83
	Bekl.f	6.0	1.0	1.0	4.0	20.0	6.0	40.0	5.0	83.0
	Sat%	7.2	1.2	1.2	4.8	24.1	7.2	48.2	6.0	100
	Süt%	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	Top%	7.2	1.2	1.2	4.8	24.1	7.2	48.2	6.0	100
		x ² : 27.61	sd: 14	p<0.05 Anlamlı						

1* Bu konuda kurs görmüş Türkçe öğretmenleri tarafından Türkçe

2* Bu konuda kurs görmüş Türkçe öğretmenleri tarafından Almanca

3* İslâm'ı iyi bilen ve bu konuda eğitim görmüş Alman öğretmenler tarafından Almanca

4* İslâm'ı iyi bilen ve bu konuda eğitim görmüş Müslüman Alman veya diğer Müslüman ülkelerden öğretmenler tarafından Almanca

5* Dinî yüksek öğrenim görmüş ve DİTİB'e bağlı din görevlileri tarafından geçici olarak Türkçe

6* Türk ve Müslüman din dersi öğretmenleri tarafından Almanca

7* Türk ve Müslüman din dersi öğretmenleri tarafından Türkçe

Tablo 9: Öğrencilerin Camideki Kursun Yanı Sıra "İslâm Din Dersleri"ne Katılma İsteği

Denekler	Camideki kursun yanı sıra okulunuzdaki diğer öğrencilerin din dersi saatinde siz de "İslâm Din Dersi"ne katılmak ister misiniz?									
	Tamamen		Oldukça		Kısmen		Hiç		Toplam	
	F	%	F	%	F	%	F	%	F	%
	16	69.6	3	13.0	2	8.7	2	8.7	23	100

Tablo 10: Almanca "İslâm Din Dersleri"nin Camilerdeki Kurslara Katkısı Konusundaki Görüşler

Denekler	Okullardaki Almanca "İslâm Din Dersleri"nin Camilerdeki Kurslara Ne Derecede Katkısı Olacağını Düşünüyorsunuz?						
		Tamamen	Oldukça	Kısmen	Çok az	Hiç	Toplam
Din Görevlisi	Gözl. f.	3	8	6	4	1	22
	Bekl. f.	4.0	6.6	4.8	4.8	1.8	22.0
	Sat%	13.6	36.4	27.3	18.2	4.5	100
	Süt%	27.3	44.4	46.2	30.8	20	36.7
	Top%	5.0	13.3	10	6.7	1.7	36.7
Veli	Gözl. f.	8	10	7	9	4	38
	Bekl. f.	7.0	11.4	8.2	8.2	3.2	38.0
	Sat%	21.1	26.3	18.4	23.7	10.5	100
	Süt%	72.7	55.6	53.8	69.2	80	63.3
	Top%	13.3	16.7	11.7	15.0	6.7	63.3
Toplam	Gözl. f.	11	18	13	13	5	60
	Bekl. f.	11.0	18.0	13.0	13.0	5.0	60.0
	Sat%	18.3	30	21.7	21.7	8.3	100
	Süt%	100	100	100	100	100	100
	Top%	18.3	30	21.7	21.7	8.3	100
		χ^2 : 2.18	sd: 4	$p > 0.05$	Anlamlı değil		

Tablo 11: Okullardaki Almanca "İslâm Din Dersleri"nin Camilerdeki Kursların Öğrenci Sayısını Olumsuz Yönde Etkilemesi Konusundaki Görüşler

Denekler	Okullardaki Almanca "İslâm Din Dersleri"nin Camilerdeki Kursların Öğrenci Sayısını Olumsuz Etkileyebileceği Fikrine Katılıyor musunuz?						
		Tamamen	Oldukça	Kısmen	Çok az	Hiç	Toplam
Din Görevlisi	Gözlenen f.	0	3	2	6	11	22
	Beklenen f.	.4	2.2	2.9	9.9	6.6	22.0
	Sat%	.0	13.6	9.1	27.3	50	100
	Süt%	.0	50	25	22.2	61.1	36.7
	Top%	.0	5	3.3	10	18.3	36.7
Veli	Gözlenen f.	1	3	6	21	7	38
	Beklenen f.	.6	3.8	5.1	17.1	11.4	38.0
	Sat%	2.6	7.9	15.8	55.3	18.4	100
	Süt%	100	50	75	77.8	38.9	63.3
	Top%	1.7	5	10	35	11.7	63.3
Toplam	Gözlenen f.	1	6	8	27	18	60
	Beklenen f.	1.0	6.0	8.0	27.0	18.0	60.0
	Sat%	1.7	10	13.3	45	30	100
	Süt%	100	100	100	100	100	100
	Top%	1.7	10	13.3	45	30	100
		χ^2 : 8.56	sd: 4	$p > 0.05$	Anlamlı değil		($p < 0.08$)
		Anlamlı)					